

סקר חלקי בחבל עדולם

מאת

לוי יצחק רחמני

בסתיו 1958 ובאביב 1959 נערך סקר חלקי בחבל עדולם, בשטח המשתרע ממזרח לכביש בית-שמש—בית-גוברין, מן הפנייה לבית-נטיף ועד לנקודה שממול לתל אל-ג'דידה (ציור 1) ¹. עד כה נבדק האיזור באופן שטחי בלבד, ונתברר, שקודמינו לא ציינו שרידים גדולים וחשובים, או לא השגיחו בהם כלל. לאורך ואדי הרוסייה נמצאו שרידים מתקופת-הברונזה הקדומה באבו-צונדיח, בצפיריים ובח'רבת צביע; שרידים מתקופת-הברונזה התיכונה והמאוחרת לא נמצאו כלל ²; ואילו השרידים מתקופת-הברזל א' מועטים ביותר. מתקופת-המלוכה (תקופת-הברזל ב') נמצאו חרסים רבים בצפיריים, בח'רבת צביע, בח'רבת חוראן ³, בח'רבת רסק ובעמק שממערב לח'רבת רפיע, ומשם — בשטח המשתרע בכיוון לח'רבת אל-ג'דידה. בצפיריים נמצאו גם שרידי בנינים.

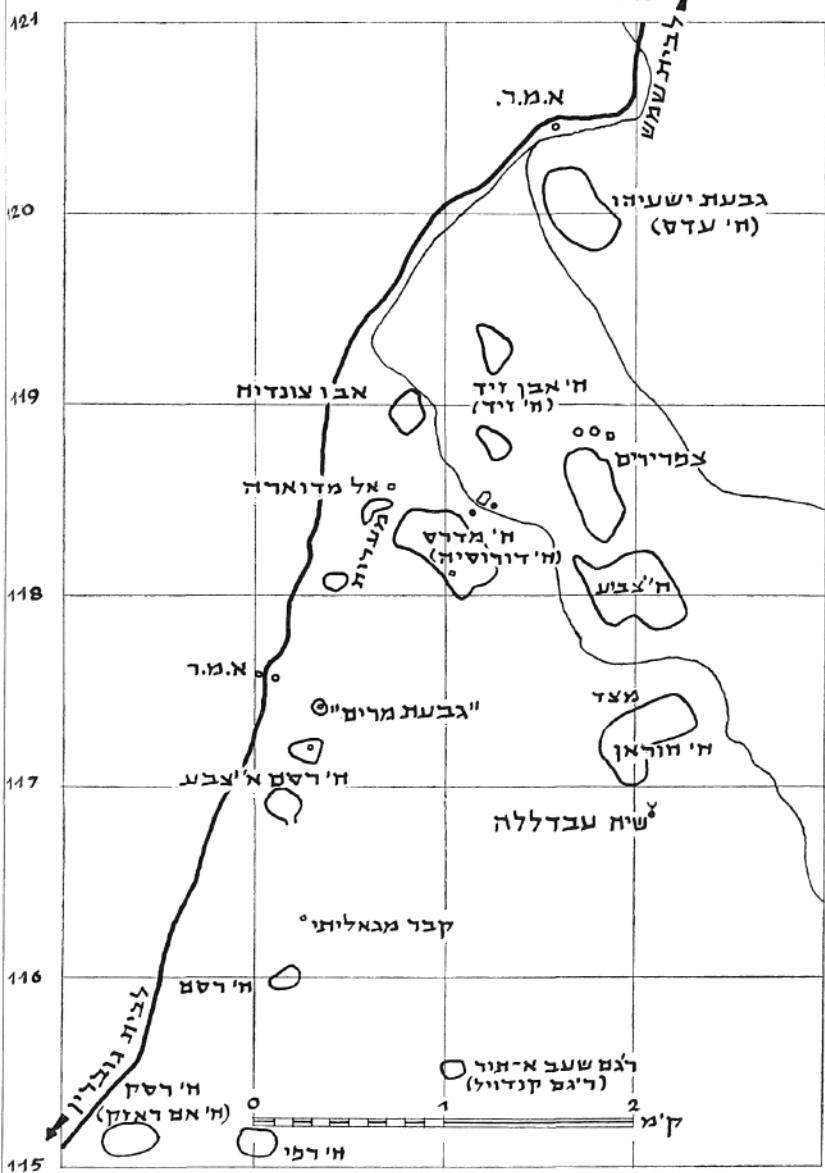
בח'רבת רסם אל-צבע הדרומית ⁴, על גבעה שהגישה אליה נוחה רק מדרום-מערב ומדרום, מצאנו מבצר גדול, העשוי אבני-גוויל (ציור 2; לוח כ, 1).

1. תודתי נתונה בזה לד"ר א. בירן, מנהל אגף העתיקות והמוזיאונים, על שנתן את הסכמתו לפרסום תוצאות הסקר. כן אני מודה לה"ה מ. בושרי, א. דרוקס וש. מושקוביץ, שלקחו חלק בעריכת הסקר. מר מושקוביץ גם הכין את כל המפות והתכניות המובאות כאן. כמו-כן יעמדו על הברכה ד"ר יוחנן אהרוני, סגן-אלוף מרדכי גיחון ומר ע. דונא-ייבסקי על עצותיהם והשגותיהם, במיוחד בכל הנוגע למבצר הישראלי ברסם א-צבע.

2. לא עלה בידנו למצוא שרידים כלשהם מן התקופה הכנענית המאוחרת, אף-על-פי שסאריסאלו מוסר, שאמנם מצא כאלה בח'רבת א-צביע. ועיין: *JPOS*, XI, 1931, p. 100. לאחרונה נתגלה קבר מתקופת-הברונזה התיכונה ב' בגבעת-ישעיהו.

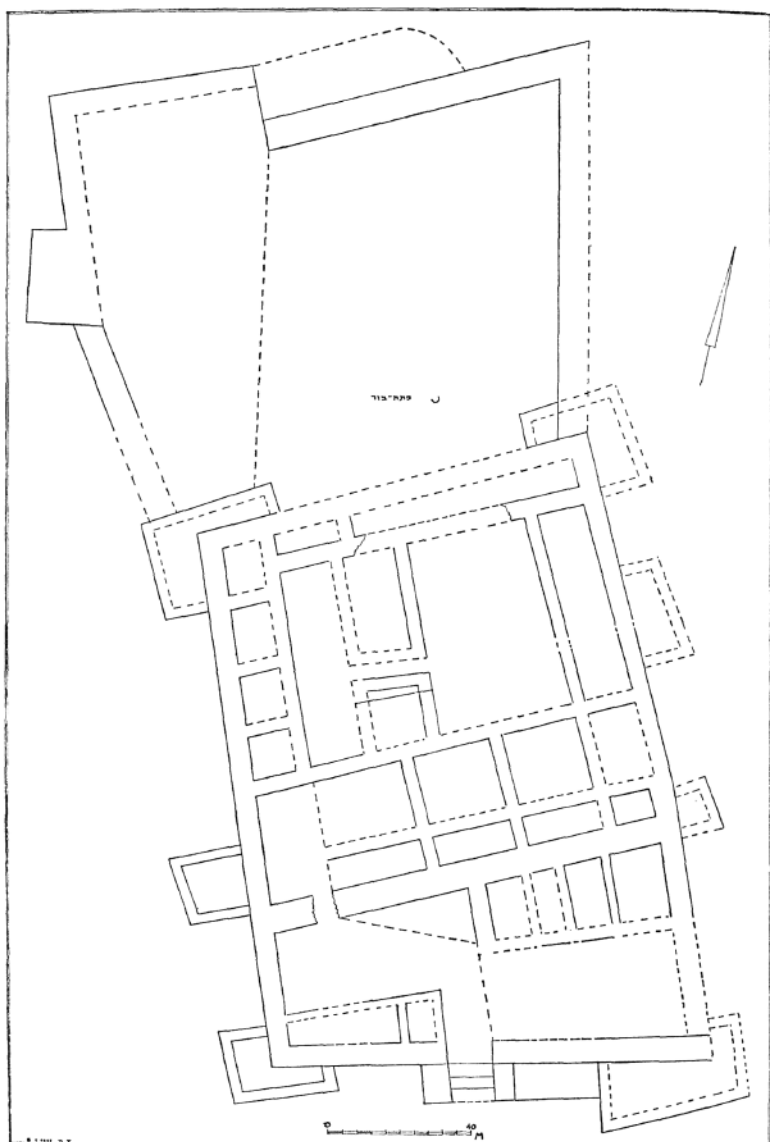
3. יש אפוא להוסיף את השרידים מתקופה זו לרשימתו של סאריסאלו (לעיל, הערה 2), עמ' 103.

4. מעתה עלינו להבחין בין שני אתרים, אף-על-פי שבמפת 20,000 : 1 הם מופיעים בשם המשותף רסם א-צבע. ציון החורבה הדרומית — נ"צ 1431.1169, וזה של הצפונית — נ"צ 1433.1172. אגב, גם ד. עמירן (*Survey of Palestine, Palestine — Index Gazet*) אינו מבחין בין האתרים, ונותן לשניהם אותו הציון : נ"צ 145.118. (*teer*, 1948, p. 167)

ציור 1

סקר חלקי בחבל עדולם

ציור 2

אורך המבצר מצד מערב — 37.5 מ'; אורכו מצד מזרח — 44.5 מ'; רוחבו מצד צפון — 28 מ'; ורוחבו מצד דרום — 31 מ'. מחוץ לחומות המבצר לא נמצאו שרידי־יישוב כלשהם.

למבצר חומת־סוגרים. רוחב החומה החיצונית — 1.5 מ', בממוצע; רוחב החומה הפנימית — 0.80—1.20 מ'. רוחב הסוגרים — 3.00—3.50 מ'. חומה שרוחבה 2 מ' מחלקת את המבצר לשתי חצרות: חצר קדמית קטנה, שרוחבה 10 מ', בממוצע; וחצר פנימית רחבה יותר, המחולקת אף היא לשתי חצרות קטנות. למבצר מגדלי־פינה וכן כמה מגדלים קטנים, הפונים כלפי מערב ומזרח. מגדלים אלה וחלק מן החומות נשתמרו עד לגובה של 2 מ' (לוח כ, 1). הכניסה למבצר היא מן המערב, אף היא, כנראה, דרך מגדל קטן.

מצפון למבצר משתרעת חצר גדולה מוקפת חומה (29 × 34 מ', בממוצע), שנבנתה בתקופה מאוחרת יותר, כפי שמעידים צורת בנייתה, האבנים ממבנה קדום יותר ששובצו בחומותיה ומצב המגדל המקורי שבפינה הצפונית־מזרחית, המפורק בחלקו והמכוסה עתה חלקית בחומה נוספת. בשטח זה מצאנו פתח של בור, שסיפק, כנראה, מים למבצר.

בשטח המבצר גדלה עתה צמחייה סבוכה, ולפיכך לא עלה בידנו ללקט אלא חרסים מועטים, רובם מימי המלוכה (ציור 3, למעלה) ומיעוטם מן התקופה הפרסית־הלניסטית (ציור 3, למטה).

דומה, שעל־סמך ממצא זה ניתן לייחס את ראשיתו של המבצר למאה ה־1 לפסה"ג, ואת סופו — לימי מסע סנחריב (701 לפסה"ג)⁵. השינויים שהזכרנו חלו, כנראה, בתקופה הפרסית או בראשית התקופה ההלניסטית, עת הועתק מרכז־הכובד של הגנת האיזור צפונה (ראה להלן).

השוואה בין תכנית המבצר ובין תכניותיהם של מבצרים דומים — כגון אלה בעזקה⁶, בקדש־ברנע⁷ ובח'רבת עזה אשר בנגב יהודה⁸ — עשויה אף היא לאשר קביעה זו. המבצר שלנו דומה דמיון רב ביותר למבצר של ח'רבת עזה, שאף הוא מחולק לשתי חצרות. עם זאת ייתכן, שגם המבצר של קדש־

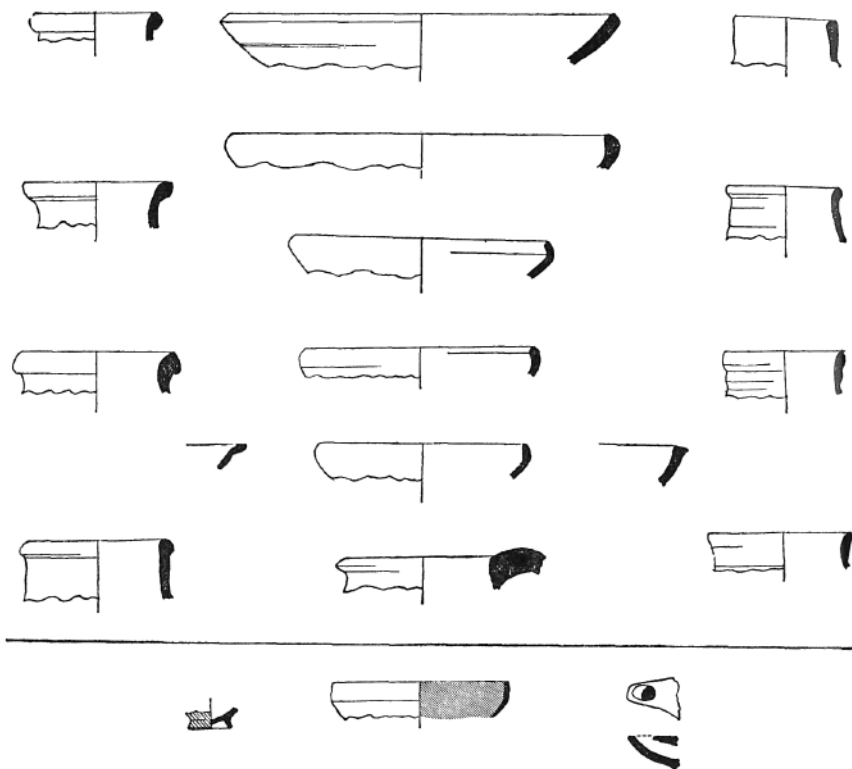
5. השוואה: ב. מזר, מסע סנחריב לארץ יהודה, ארץ־ישראל, ב, תשי"ג, עמ' 172—173.

6. F. J. Bliss & R. A. S. Macalister, *Excavations in Palestine (= EP)*, London 1909, Pl. 3

7. עיין: מ. דותן, מצודת קדש־ברנע, אילת, ירושלים תשכ"ג, עמ' 102.

8. עיין: Y. Aharoni, *The Negeb of Judah, IEJ*, 8, 1958, Pl. 34, Fig. 2.

סקר חלקי בחבל עדולם

ציור 3

ברנע היה מחולק חלוקה דומה⁹.

מיקום המבצר תמוה, לכאורה, שכן הוא קרוב קירבה יתירה לעזקה, מזה, ולתל ג'דיידה ולח'רבת תל אל-ביצ'א, מזה. אך בדיקותינו העלו, שאין קשר-עין בין עזקה לתל ג'דיידה, בעוד שממבצרנו ניתן להשקיף יפה הן על שני התלים והן על ח'רבת אל-ביצ'א (ציור 4). ניתן אפוא לשער, שמבצרנו שימש תחנת-ביניים, שממנה אפשר היה לאותת, בין השאר, בדרך-האיתות הנוכרת במכתבי לכיש¹⁰. יש מקום להניח, שהמבצר הוקם כאשר ביצר אסא את ערי יהודה לקראת המלחמה בורח הכושי, שהרי ברור, שהקמת איזור-הגנה כלפי דרום חייבה גם הקמת תחנות-ביניים מבוצרות. ההדגשה היתירה "... כי שקטה

9. שם, עמ' 35, הערה 17.

10. נ. ה. טורטשינר, תעודות לכיש, ירושלים תש"ח, מכתב ד, עמ' 106 ואילך.

ציור 4

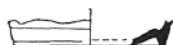
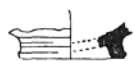
הארץ ואין עמו מלחמה בשנים האלה... עודנו הארץ לפנינו... וינח לנו מסביב" (דה"ב יד, ו-ז) מוסבת, כפי הנראה, על התקופה שבה עדיין היתה אפשרות להכין את הארץ לקראת התקפתו של אויב מסוים. משום כך ניתן לשער, שבפסוקים אלה ובקטע שלאחריהם המדובר הוא במלחמה בורח הכושי ובהכנות לקראתה. עם זאת לא מן הנמנע, שהמבצר הוקם בימי עזויהו¹¹.

11. ראה: י. אהרוני, ארץ-ישראל בתקופת המקרא, ירושלים תשכ"ג, עמ' 294.

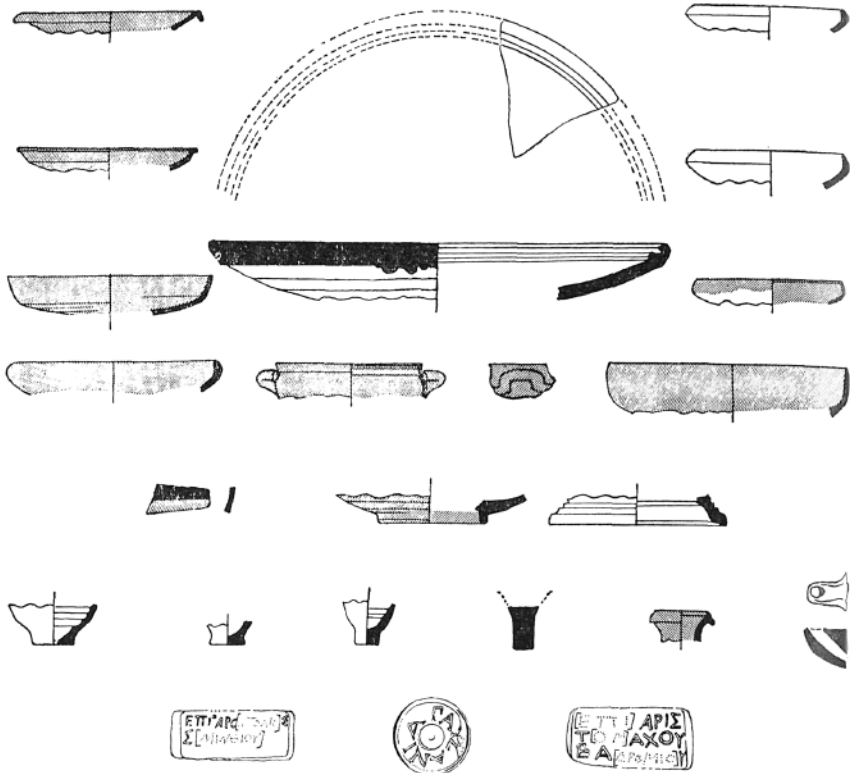

ציור 5

בתקופה הפרסית הועתק מרכז-הכובד של הגנת האיזור כלפי צפון, למקום סמוך יותר לדרך (נ"צ 1433.1172). בשיפולי גבעה שבקירבת ואדי חלביא נמצאו יסודות של מצד (ציור 5), החולש על הנחל ועל הדרך כאחת. זהו מגדל מרובע, שאורך צלעותיו כ-9 מ' (לוח כ, 2). את המגדל מקיפה מערכת חומות, שעוביין הממוצע 2 מ'. בחומות בנויים מגדלים עגולים ועגולים-למחצה, שקוטרם כ-4.5 מ'. החומות מגיעות עד לכבש המוליך אל הנחל שמדרום להן. בתחום המצד נתגלה פתחו של בור-מים גדול. החרסים שנמצאו במקום מיעוטים

סקר חלקי בחבל עדולם

ציור 7

מתקופת-המלוכה ורובם מן התקופה הפרסית-הלניסטית (ציורים 6—7). גם טביעות-חותם רודיות (ציור 7) שנתגלו כאן הן מן התקופה ההלניסטית (המאות הג'—הב' לפסה"נ)¹².

גם בח'רבת א-רסם (נ"צ 14315.11600) מצאנו שרידים של חומות ושל מגדלים עשויים אבני-גוויל. בח'רבת רפיע (נ"צ 14317.11518) ובח'רבת אס-ראזק (נ"צ 1421.1511) נמצאו שרידים מועטים יותר. החרסים הפרסיים שנמצאו בכל האתרים הנ"ל מעידים, שבאותה תקופה היו מקומות אלה מיושבים. כן מצאנו עקבות של יישובים מתקופה זו בחלק מן החורבה הגדולה שבח'רבת

12. תודתי נתונה לידידי מר י. לנדאו על קביעתו זו.

דרוסייה (נ"צ 144.118) ובח'רבת הוראן (נ"צ 1449.1173)¹³, מקום שם אף ניתן להבחין בעקבות של קווי-ביצורים. גם בח'רבת צביע (נ"צ 145.118) מצאנו חרסים מתקופה זו. ייתכן, שיישובים אלה הם "בנות" עזקה ו"חצרים" עדולם (נחמ' יא, ל), אף-על-פי שאין בידנו לקבוע, לפי שעה, את משמעותם המדויקת של מונחים אלה¹⁴.

רוב היישובים האלה, ובייחוד ח'רבת דרוסייה, הוסיפו להתקיים גם בתקופה ההלניסטית. בח'רבת דרוסייה, שבה שכן, כנראה, יישוב גדול, מצאנו, בין היתר, טביעת-חותם רודית מתחילת המאה הג' לפסה"נ¹⁵.

לתקופה זו יש לייחס, כנראה, את ראשוני הקולומבאריה, שנמצאו בכל השטח שסקרנו. הקולומבאריה היפים ביותר הם אלה שבח'רבת דרוסייה (ציור 8; לוחות כ, 3—6; כא, 1) ובח'רבת צביע (ציור 9; לוח כא, 2). סיתותם האלכסוני המיוחד מעיד, שראשיתם בתקופה ההלניסטית¹⁶, אף-על-פי שכמה מהם ודאי מתקופה מאוחרת יותר¹⁷.

תכליתם של מתקנים אלה אינה מחוורת די הצורך. אפילו נקבל את דעתו של מקאליסטר, לפיה הקולומבאריום אולי אינו אלא דבר משני¹⁸, דעה שעליה חזר עתה בן-אריה¹⁹ — עדיין לא נדע מאומה על תפקיד הקולומבאריה בארצנו. מכל-מקום ברור, שאין להשוותם לקולומבאריה ברומא העתיקה, שכן רוב הגומחות קטנות מהכיל שרידים מגופת-אדם שנשרפה. עם זאת אין ספק, שאמנם יש קשר בין מתקנים אלה ובין יונים: כל-אימת שביקרנו באחד הקולומבאריה פרחו ממנו יוני-בר. ש. ייבין העלה את ההשערה, שהקולומבאריום שימש תחנה

13. את ההבחנה הזאת יש אפוא להוסיף לדברי סאריסאלו ב-JPOS, XI, p. 99.

14. בעניין מהות החצרים ראה: ר. גופנא, "חצרים" בנגב הצפוני, ידיעות, כז,

תשכ"ג, עמ' 173 ואילך; א. מלמט, "חצרים" במקרא ובמארי, שם, עמ' 181 ואילך.

15. את זמנה של טביעת-החותם קבע מר י. לנדאו.

16. והשווה את עיבוד האבנים של המגדל העגול בשומרן: J. W. Crowfoot,

K. M. Kenyon & E. L. Sukenik, The Buildings of Samaria, Samaria, I, Lon-

don 1942, Pl. XXXVIII, 2. בינתיים הביא מר א. אורן ראיות נוספות לסברה,

שהקולומבאריה הם מן התקופה ההלניסטית. ועיין מאמרו בעניין זה, העומד להופיע

בקרוב. אני מודה בזה למר אורן על הסכמתו להזכיר כאן את מחקרו.

17. על כך מעידה העובדה, שחציבת אחת הגומחות של הקולומבאריום שבח'רבת

אלי-עין הביאה להריסתו של צלב שסותת שם תחילה. וראה: EP, p. 226.

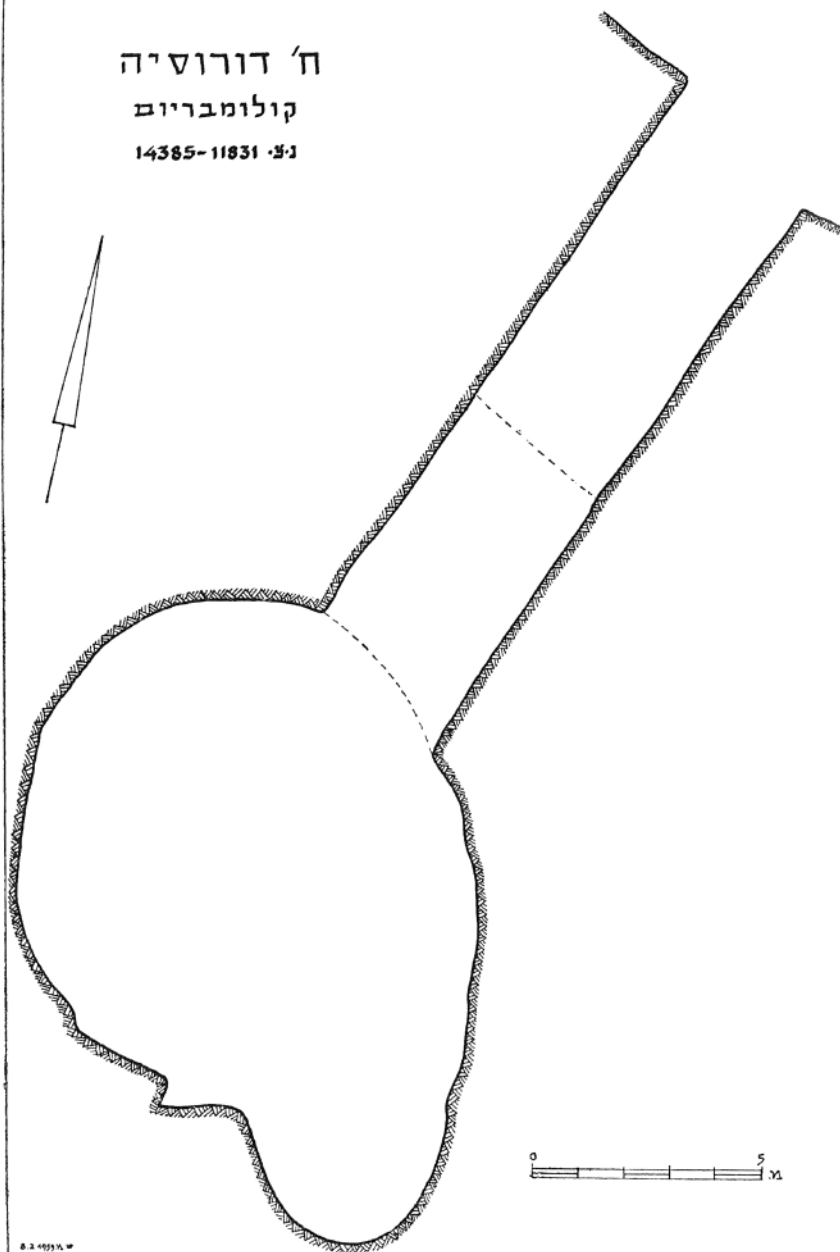
18. שם, עמ' 261.

19. י. בן-אריה, המערות באיזור בית-גוברין, ידיעות, כג, תשי"ט, עמ' 176—193.

ח' דורוסיה

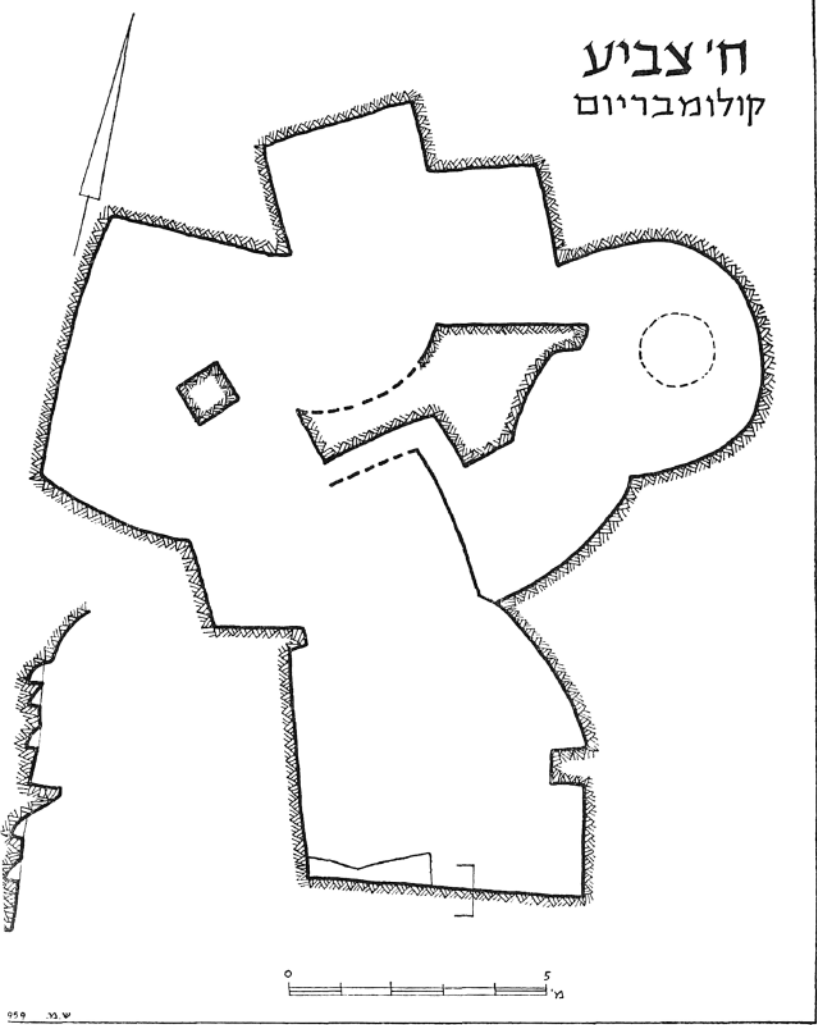
קולומבריום

נ.צ. 14385-11831

מ. 1022 ח. 8

ח' עביע
קולומבריום

059 33 ש

ציור 9

לגידול יונים ולאיסוף זבל²⁰. ואמנם נתברר, כי לזבל זה (שדוגמה ממנו הכילה 1.2% תחמוצת זרחנית, 1% אשלג, 25% חומר אורגני, 58% מים ו-7% חול) ערך רב ביותר, הן משום שהוא מספק לצמחים יסודות-מזון חיוניים והן משום פעולתו המהירה²¹.

היה גם מי שהציע לראות בקולומבאריום מלכודת ליוני-בר, בהסתמכו על נוהג דומה אצל הפלחים בימינו²². אך מאחר שנתגלו קולומבאריה מפוארים ומשוכללים ביותר, מתקבלת יותר על הדעת ההשערה, שהיו קשורים בפולחן האלה הגדולה שהיונה היתה מקודשת לה. ואכן, על גבי מטבעות מאשקלון מן המאה הא' לפסה"נ ומן המאה הב' לספה"נ מופיעה האלה עם יונה בידה²³. בהקשר זה ראוי להזכיר גם את המסופר על המוני היונים שעפו לקראת המבקר שעלה על חוף אשקלון²⁴ ומילאו את כל ערי הארץ²⁵. לשם כך הוקמו שובכי-יונים דמויי-מגדלים ליד המקדשים ועל גגות הבתים²⁶. מאחר שחלק מן הקולומבאריה שנתגלו בארץ מצויים באזורי-קבורה וליד קברים ממש — לא מן

20. ש. ייבין, מלחמת בר-כוכבא, ירושלים 1952, עמ' 109. אני מודה לפרופ' ייבין על שהסב את תשומת-לבי לאפשרות זו.

21. כפי שהודיע לנו מר מ. ויניק מן המכון לחקר הקרקע והזבלים שבמקווה-ישראל במכתבו מ-28.4.1958.

22. G. Dalman, *Jerusalem und sein Gelände*, Gütersloh 1930, p. 162. בימי-קדם היו דרכי-הלכידה שונות. ועיין משנה, בבא קמא ז, ז: "פורסין נשבים ליונים וגו'". אף-על-פי-כן לא מן הנמנע, שזמן רב אחרי שנחצבו הוסיפו מתקנים קדומים אלה לשמש למטרות יום-יומיות גרידא, כגון איסוף זבל היונים, לכידת יוני-בר וכיו"ב. אפשר גם שבתקופה הביזאנטית ובתקופה הערבית הקדומה חצבו מתקנים נוספים למטרות אלה בלבד.

G. F. Hill, *Catalogue of the Greek Coins of Palestine*, London 1914, 23 p. 106, No. 16; p. 130, Nos. 192 ff.

24. Philo, *De Providentia*, II, 64 (edited by F. H. Colson), IX, London 1960, p. 500; Lucian, *De Dea Syria*, 54, Loeb Classics, IV, London, pp. 339–411

25. Quid referam ut volitet crebras intacta per urbes Alba Palaestino sancta. F. Cumont, *Oriental Religions in*: והשווה: columba Syro (Tibullus, I, 7, 17) *Roman Paganism*, New York 1956, p. 117

26. Ch. Daremberg & E. Saglio, *Dictionnaire des antiquités grecques & romaines*, I, 2, Paris 1887, pp. 1333–1338; Pauly-Wissowa, IV, 1, pp. 593–603

הנמנע, שנהגו לקשור את פולחן האלה בפולחן המתים, שנפשם התגלמה בציפור. ראוי גם לציין את העובדה המעניינת, כי לכוכי הקולומבאריה צורות שונות (מלבנים, משולשים, עיגולים), וכי אחדים מהם רק סומנו בסלע, בלי שנשתתים סיתותם (לוחות כ, 6; כא, 1). שמא הוכנו על-פי הזמנת המאמינים? בתקופה הרומית עבר באיזור זה הכביש ירושלים—בית-גוברין²⁷, כפי שמעידות אבני-המיל שנתגלו זה כבר²⁸. לאבנים אלה יש להוסיף עתה את אבני-המיל במיל הכ"ד (ג"צ 144503.120420), ליד ח'רבת עדס (עתה גבעת ישעיהו), שהן חלק מתיקוני הכביש בימי מארקוס אורליוס (162 לספ"ה) וספטימיוס סוירוס (199 לספ"ה)²⁹. לחמשת אבני-מיל אלה כני אבן, שמידותיהם 160 × 150 × 60 ס"מ³⁰. מכאן נמשך הכביש דרומה, עד אבני-המיל שבקירבת הקילומטר ה-46³¹, המציינות את המיל הכ"ה מירושלים, או את המיל ה' או הג' מבית-גוברין³². רק בשתיים מאבנים אלה אפשר להבחין בשרידים של כתובות מטושטשות, שאינן ניתנות לפענוח; באבן אחת הרוות צלב.

על הגבעה שממערב לאבני-מיל אלה מצאנו שרידים ממגדל-שמירה רומי מרובע (12 × 12 מ'), העשוי אבני-שוליים גדולות (לוח כא, 3). שרידי מגדל

27. הכביש כבר נסלל בימי הדריאנוס. ראה: מ. אבי-יונה, גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, ירושלים תשי"א, עמ' 82, והמפה שם בעמ' 48.
28. לא הרחק משם נמצאת אבן-המיל הכ"ג של מארקוס אורליוס. ראה: *ZDPV*, XL, 1917, p. 81, No. 289.
29. ראה דיונו של מר י. לנדאו על אבני-מיל אלה (להלן, עמ' 232—235). מחלקת-הייעור של הקק"ל הציבה אבנים אלה בקירבת מקום, בצדו המערבי של הכביש הר-טוב—בית-גוברין, מול גבעת ישעיהו.
30. לפי ההנחה הרווחת הוכנסו הכנים המרובעים של אבני-המיל לאדמה. עיין: P. Thomsen, *ZDPV*, XL, 1917, p. 10. השווה כני-אבן דומים הנוכרים ב-*RB*, 1985, p. 394.
31. קבוצה זו כבר הוזכרה ב-*C. R. Conder & H. H. Kitchner, The Survey of Western Palestine (= SWP)*, III, London 1883, p. 286. הסמוכה. כן הוזכרה ברשימת-האתרים משנת 1944.
32. *ZDPV*, 1917, p. 81, No. 290. על הכביש ועל המשכו — ראה: אבי-יונה (לעיל, הערה 27), עמ' 89.

דומה, אך בנוי ברישול, מצאנו בנ"צ 14403.11550, ליד רג'ם שעב א-ת'ור³³. לתקופה הרומית-הביזאנטית (המאות הג'—הד' לספה"ג) יש לייחס גם כמה קברים מפוארים שמצאנו בח'רבת צביע. על הצלע המערבית של החורבה שבה הבחין סאריסאלו באבני-גזית³⁴ מצאנו חצר גדולה, מלאת מפולת של אבני-גזית, ובה, כנראה, כמה קברים. הקבר הדרומי, שמצאנוהו פתוח, עשוי אבני-גזית גדולות ומחולק לשני כוכים גדולים (לוח כא, 4). אורך הכוכים—2.40 מ', רוחבם—0.70 מ', וגובהם—1.50 מ'. עובי המחיצה שביניהם—40 ס"מ. הנדבך התחתון עשוי שתי אבנים גדולות, שאורך כל אחת מהן כ-1.20 מ'. בקירבת מקום מצאנו חלק מאפריו של בניין הקבר, מחולק לטריגליפים ולמטופות של שלטים עגולים (לוח כא, 5), השונים זה מזה במקצת בפרופיל שלהם³⁵.

בחראב אבן-ז'יד (נ"צ 144285.118750) מצאנו שרידים מקבר-כיפה (ציור 10), ובו חצר רחבת-ידיים, הפתוחה כלפי מערב. גם חצר זו מלאה מפולת של אבני-גזית. בצפונה של החצר, בסמוך לפתח הקבר, מצאנו שלוש שקערוריות חצובות בסלע. מעל לקבר מתנשאת כיפה עשויה אבנים. האבן המרכזית חסרה (לוח כא, 6)³⁶. לא הרחק משם גילינו שבר של אבן-כרכוב. כן מצאנו בקירבת מקום מתקני-מים ומערה טבעית, שבחלקה האחורי נחצב קבר-כוכים (ציור 11). באיזור זה, שלפנים היה מוקף חומה, שעקבותיה עודם נראים במורד החורבה, לעבר ואדי דרוסיה, נמצאו עקבות של קברים נוספים. על פסגת ח'רבת דרוסיה (נ"צ 14429.11845) מצאנו את שרידיו של המפואר שבקברים הרומיים שבדקנו

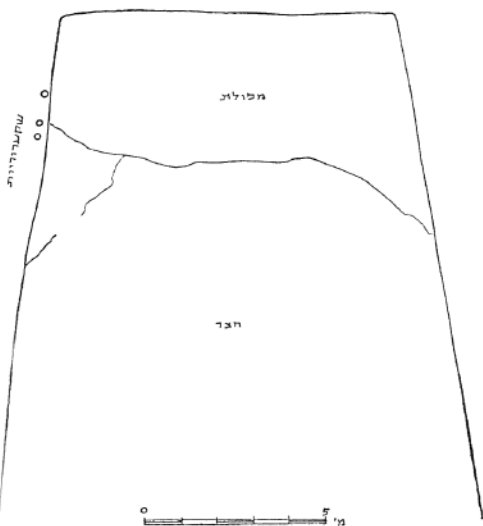
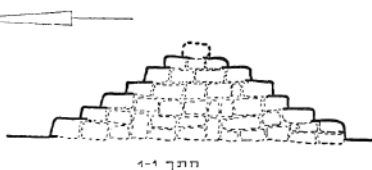
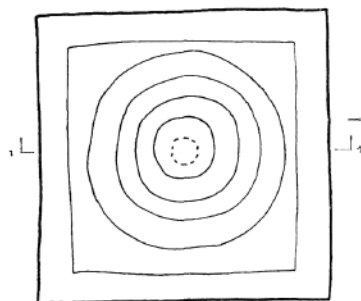
33. כבר נזכר ב-*SWP*, III, p. 289. על מפות הסקר צוין המקום בשם רג'ם קנדול. אגב, אין להחליפו ברג'ם חנדל שבנ"צ 1442.1021, שנרשם ב-*SWP*, III, p. 378 ומפורסם כמצד רומי על-ידי אלט ב-*PJB*, 1934, pp. 13–14 ו-*JPOS*, XI, p. 100.³⁴

35. דומה המצב ביד-אבשלום. ראה: נ. אביגד, מצבות קדומות בנחל קדרון, ירושלים 1954, עמ' 97–98, ציורים 56–58, והדיון המפורט שבעמ' 109.

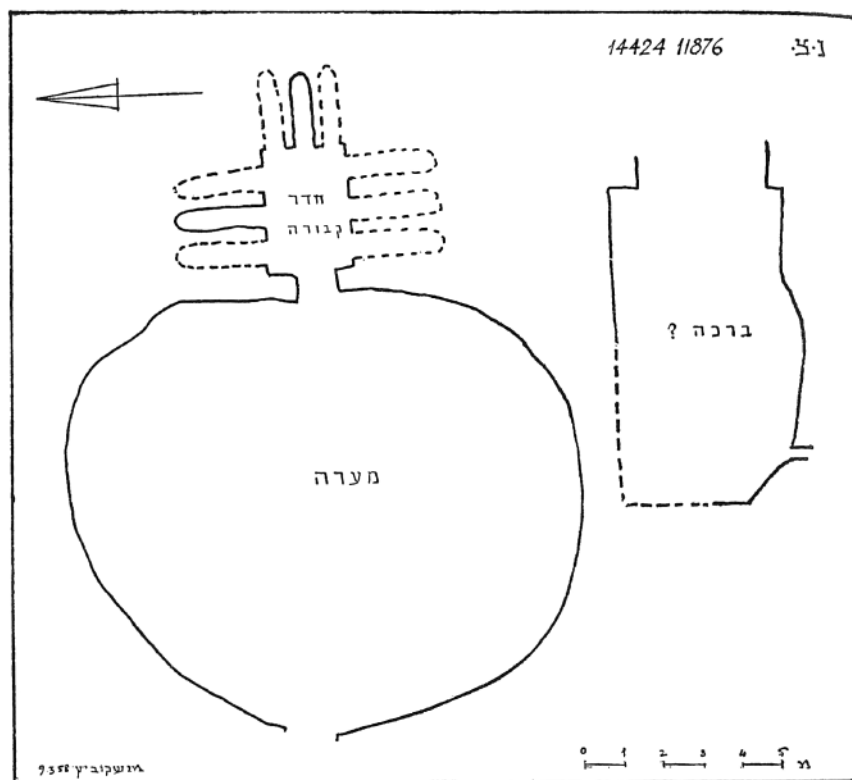
36. השווה קברי-כיפה סוריים וארצישראלים מן המאות הב' והג' לספה"ג בסיכומו הבהיר של קרסוול: K. A. C. Cresswell, *Early Muslim Architecture*, I, Oxford: 1932, pp. 304–323. במיוחד ראה קבר-הכיפה משומרון מן המאה הג' לספה"ג: R. W. Hamilton, *QDAP*, VIII, 1939, pp. 64–72, Fig. 3

קבר כימה

נ.צ. 144285-118750

ציור 10

ציור 11

(לוח כא, 7). תמוה הדבר, שמבנה זה, שהיה ידוע בשם "אל-מנטאר", לא נזכר כלל בסקר הבריטי, אף-על-פי שהוקדש בו דיון לחורבה.³⁷ כן פסח עליו גירן, אף שהבחין בכרכובים המגולפים שהיו פזורים בשטח החורבה.³⁸ גם בליס ומקאליסטר אינם מזכירים את הקבר.³⁹ ברשימת-האתרים המאנדאטורית

SWP, III, p. 280 .37

M. V. Guérin, *Description... de la Palestine, Judée, II*, Paris 1869, .38

p. 370

EP, p. 223 .39

אמנם כתוב: "מגדל צופים — אל־מנטאר"⁴⁰, אך לא צוין בה שיש כאן קבר מפואר. לקבר חצר צפונית (ציור 12), שאורכה כ־30 מ'. פרוודור הקבר חצוב בסלע. מבפנים בנויים קירותיו בצורת קמרון של חבית⁴¹, שנדבכיו התחתונים עודם קיימים. מאחורי הנדבכים נמצא מילוי, המורכב מסיד, חצץ, חלוקי־גחל וחרסים (לוח כב, 1). בתוך אחד הנדבכים נתגלתה גומחה (לוח כב, 2). היו שסברו, שגומחות כאלה שימשו להחזקת פיגומי־הבנייה⁴², אך לא מן הנמנע, שהבנאים נזקקו להן להצבת פסלי־פרוטומי מקומיים. השערה זו מבוססת על העובדה, שרוב פסלי־הפרוטומי מן המאה הג' לספה"ג לא עובדו מלמטה ומאחור, דבר שממנו ניתן אולי להסיק, שחלק זה היה תקוע בבסיס הגומחה. פסלים ממין זה נתגלו במקומות שונים בארץ, בייחוד בקברים בבית־שאן⁴³, בשומרון⁴⁴ ובשכם⁴⁵. החדר עצמו מלא שפך ומפולת, ולא עלה בידנו לקבוע, אם יש חדר נוסף מצפון.

על הסלע שמעל הפרוודור ומצפונו מתנשאת פיראמידת־מדרגות, העשויה אבני־גזית (לוחות כא, 7; כב, 3). אורך צלעות בסיסה כ־10 מ'. היום גובה הפיראמידה כ־3.5 מ', אך מאחר שחסרים כשלושה נדבכי אבנים — ניתן להניח, שתחילה היה גובהה כ־5 מ'. חלק מאבני־הגזית שמהן בנויה הפיראמידה

40. העתון הרשמי של ממשלת ארץ־ישראל, מס' 1375, 24.11.1944, רשימת מצבות ומקומות היסטוריים לפי פקודת העתיקות, 1929.

41. לצורה זו השווה את הקבר המקומר מס' 222 משומרון (Samarita, I, pp. 88–89, Fig. 44, Pl. LXXXII), המיוחס לסוף המאה הב' או למאה הג' לספה"ג. וראה: J. W. Crowfoot, G. M. Crowfoot & K. M. Kenyon, The Objects from Samaria, Samaria, III, London 1957, p. 434.

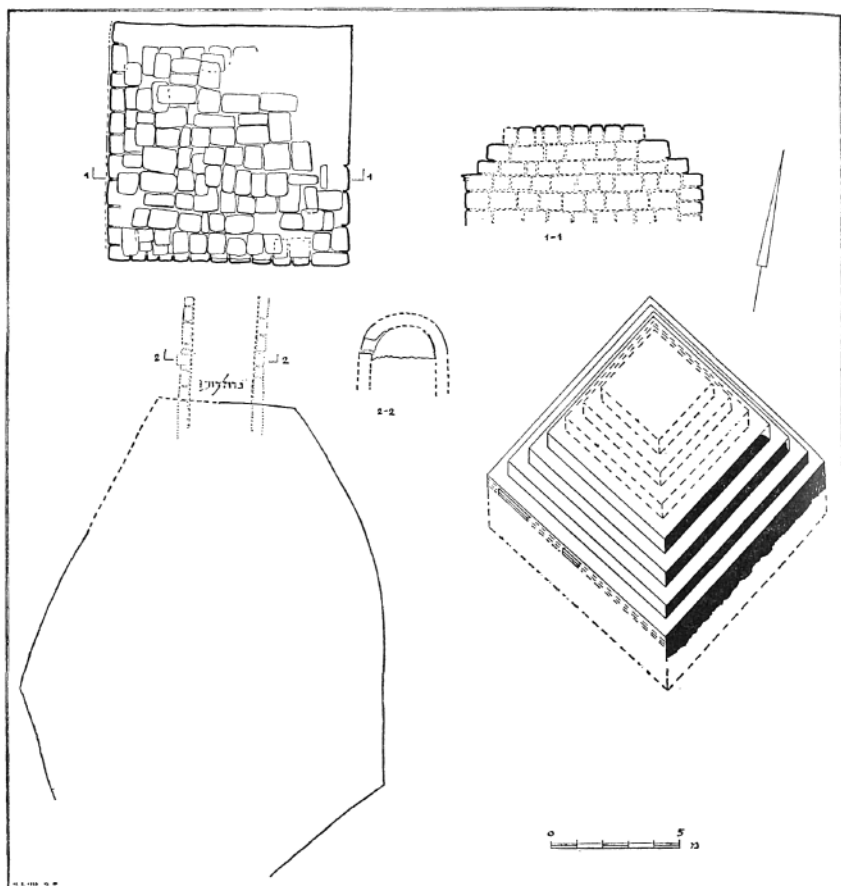
42. הוא הדין לקבר שנמצא ליד שער שכם בירושלים, שיוחס למאה הד' לספה"ג. עיין: QDAP, VI, 1938, pp. 154–155.

43. בעניין הפרטים והתאריך ראה: M. Avi-Yonah, RB, 1908, pp. 125–126, Pl.; QDAP, X, 1940, pp. 119–121, Pl. XXIII, 1–11 של הפסלים לא עובד, והוא מעלה את ההשערה, שהכוונה היתה להציב בתוך שקע.

44. R. W. Hamilton, QDAP, VIII, 1939, pp. 64–70, Pl. XL. J. Germer-Durand, Un Musée palestinien — Notice sur le musée archéologique de Notre Dame de France à Jérusalem, Paris 1907, p. 24, Figs. 39–41.

45. באורח דומה הוצבו פסלי־פרוטומי בקברים תדמוריים מן המאות הב'—הג' לספה"ג. ראה: R. Amy & H. Seyrig, Syria, XVII, 1936, Pls. XXVI, XXXIII.

סקר חלקי בחבל עדולם

צ י ר 12

הועברו, כנראה, ממבנה אחר, שכן צדן המעובד פונה כלפי פנים (לוח כב, 4) ⁴⁶. בצדה המזרחי של הפיראמידה כרכוב (לוח כב, 5), ואילו בצדדיה האחרים אין כרכובים (לוח כב, 6).

⁴⁶. כזכור, נמצאו במקום שרידים מן התקופה ההלניסטית וחרסים מתקופת הורדוס, ולכן לא מן הנמנע, כי להצבת הפיראמידה שימשו אבניהם של מבנים מאותן התקופות.

עד כמה שידוע לנו נמצא באזורנו רק קבר אחד עם "יד" בדמות פיראמידת-מדרגות, הלא הוא קבר חמראת בסוידה שבעבר-הירדן⁴⁷. גם אורך צלעות בסיסה של פיראמידה זו 10 מ', וגם גובהה 5 מ'. בעוד שאת קבר חמראת מייחסים, על-סמך הכתובת שעליו, למאה הא' לפסה"ג, נראה לנו, שהקבר שלפנינו הוא מראשית המאה הג' לספה"ג. מובן, שרק חפירה במקום תוכל לפתור בעיה זו.

ח'רבת דרוסייה עשירה גם בשרידים נוספים של מבנים (כנראה מן התקופה שבין המאה הא' ובין המאות הג' או הד' לספה"ג), שמהם ראוי להזכיר את יסודותיו של בית-מידות ממערב לחורבה. בין עיי-המפולת של בית זה נמצא שבר-אבן, שצורתו כצורת קונכייה⁴⁸. בורות-מים גדולים ובארות משלימים את התמונה של עיירה הלניסטית-רומית משגשגת. יש המזהים יישוב זה עם דרוסיאס של תלמי⁴⁹, ואילו אחרים⁵⁰ חולקים על כך. הממצא בח'רבת דרוסייה יש בו כדי לחזק זיהוי זה. ייתכן, שכאן מקום-מוצאו של בר דרוסיי (או בר דרוסא, בר דרוסאי, בן דרוסא ועוד), שהיה משרתו של ר' יוחנן⁵¹ ונתפרסם בגלל הצורה המיוחדת שבה הכין את מאכליו, צורה שהיתה לשם-דבר⁵².

תופעה מיוחדת במינה באיזור שלנו הם האולמות התת-קרקעיים, שנחצבו, כנראה, בתקופה הרומית⁵³. באל-מדוארה (נ"צ 11437.11860) מצאנו אולם

47. R. E. Brünnow & A. v. Domaszewski, *Die Provincia Arabia*, III, Strassburg 1909, p. 99, Fig. 994. והשווה: נ. אביגד, מצבות קדומות בנחל קדרון, עמ' 67, ציור 38.

48. גירן, כנ"ל (ראה הערה 38).

49. Ptolomaeus, V, 15, 5; H. Relandus, *Palaestina ex Monumentis Veteribus Illustrata*, II, Utrecht 1714, p. 743; F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, II, Paris 1938, p. 30

50. מאחר שתלמי כתב על דרוסיאס: "יהודה, בין אנטיפטריס לסבסטוס" — ביקשו אַלט (PJB, 1931, p. 33, n. 2), ובעקבותיו אבייונה (גיאוגרפיה היסטורית של ארץ-ישראל, עמ' 129), לזהות את דרוסיאס עם אל-מג'דל שבקירבת טול-כרם. לדעת אַבל (לעיל, הערה 49) חל שיבוש בקואורדינטות שהביא פטולומיאוס.

51. ירושלמי, עבודה זרה ד, ד.

52. ירושלמי, שבת א, א; עבודה זרה ג, ג; בבלי, שבת כ, ע"א; לו, ע"ב; עבודה

זרה, לח, ע"א; מנחות נו, ע"א.

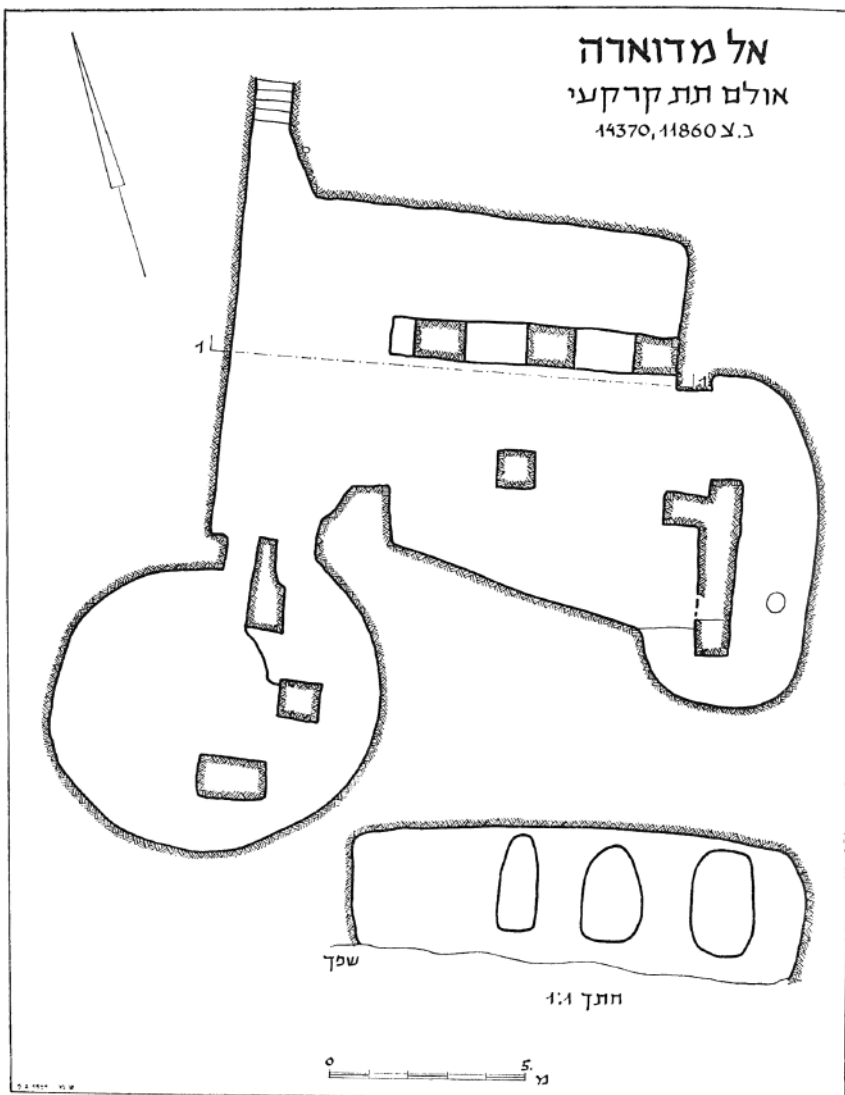
53. על המערות השונות באיזור זה וכן על האולמות התת-קרקעיים ראה: EP, pp.

204-270

אל מדוורה

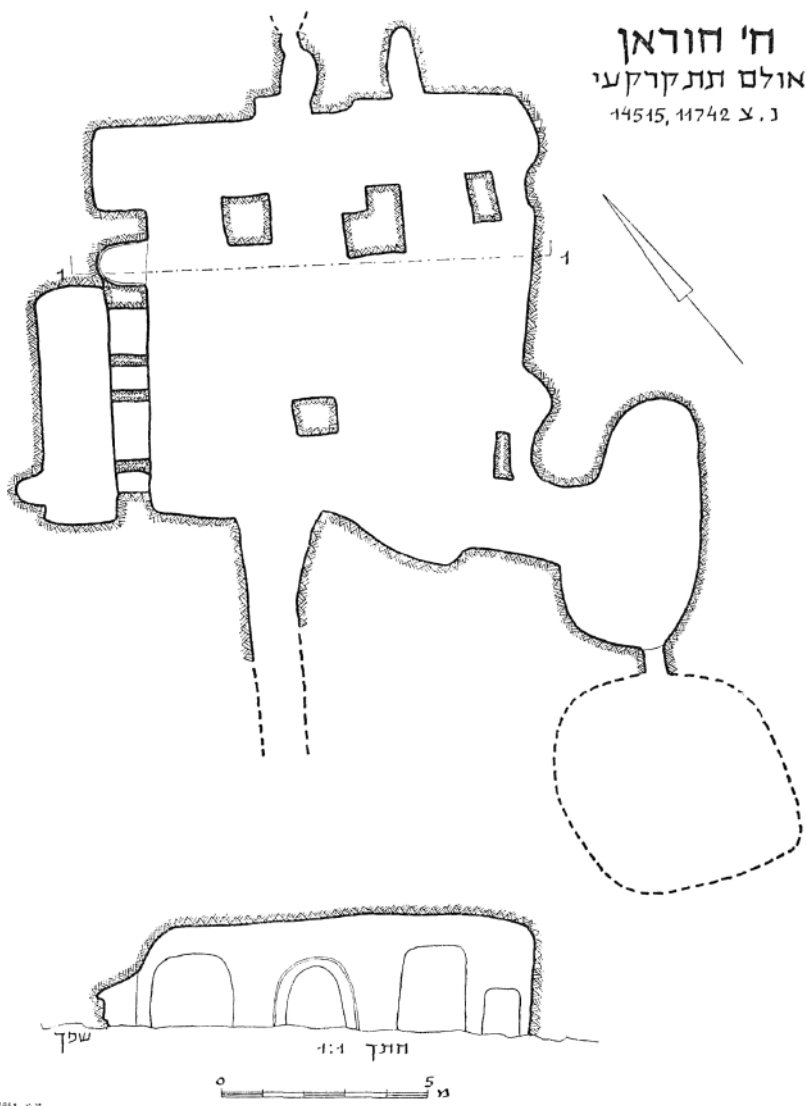
אולם תת קרקעי

ג.צ. 11860, 14370

ציוור 13

ח' חוראן
אולם תת־קרקעי
נ. צ. 11742, 14515

ציור 14

סקר חלקי בחבל עדולם

גדול ממין זה, ולידו אולם עגול, קטן יותר (ציור 13). לאולם הקטן פתח מיוחד, שמעליו שקע קטן.

ממזרח למדרגות המוליכות אל אולם זה חצובה שקערורית. כעין עמודים מחלקים את האולם לאולם מרכזי ולשתי סטראות. בצדו המזרחי של האולם נמצא מעין אפסיס, המודגש על-ידי קשת חצובה (לוח כב, 7). בצדה הדרומי של רצפת האפסיס חצוב בור קטן, שקוטרו כחצי מטר. בח'רבת חוראן מצאנו אולם תת-קרקעי דומה (ציור 14), ואילו בח'רבת דרוסייה — אולם שונה. תפקידם של אולמות אלה ושימושם טרם הובררו די הצורך⁵⁴. ניתן להבחין בהם בחציבות ובסימנים המעידים, כי בתקופות מאוחרות יותר (הביזאנטית והערבית) חזרו והתקינו אותם למגורים או לתעשייה, אך אין בכך, כמובן, כדי להבהיר את אופיים המקורי.

ברוב האתרים שנזכרו כאן נמצאו שרידים מן התקופה הביזאנטית ומן התקופה הערבית הקדומה, דבר המעיד, ששכן בהם יישוב כפרי צפוף. בח'רבת עדס (גבעת ישעיהו) מצאנו משקוף עם צלב, דבר המרמז אולי, שהיתה במקום כנסייה.

54. מבחינת תכניתיהם אפשר להשוות אולמות אלה ל"באסיליקה" התת-קרקעית שליד הפורטה מאג'ורה ברומא, המיוחסת למאה הא' לספח"נ. וראה : D. S. Robertson, *A Handbook of Greek and Roman Architecture*, Cambridge 1943, p. 245; L. Crema, *L'Architettura Romana*, *Enciclopedia Classica*, Sezione III, Vol. XII, Torino 1959, p. 184; A. Frova, *L'Arte di Roma a del Mondo Romano*, Torino 1961, pp. 20, 59; Fig. 50